

Granice i pogranicza w perspektywie orientalistycznej

Granice i pogranicza w perspektywie orientalistycznej

Szkice o literaturze i kulturze

pod redakcją

Adama Bednarczyka,
Magdaleny Kubarek
i Macieja Szatkowskiego

© Copyright by Authors
Kraków 2017

ISBN 978-83-65705-52-5

Recenzja

Prof. zw. dr hab. Lidia Kasarełło

Redakcja Maciej Kiełbas

Korekta Gabriela Niemiec

Skład Elżbieta Krok

Projekt okładki Joanna Bizior

Publikacja dofinansowana przez
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Wydawnictwo LIBRON – Filip Lohner

al. Daszyńskiego 21/13

31-537 Kraków

tel. 12 628 05 12

e-mail: office@libron.pl

www.libron.pl

Spis treści

Adam Bednarczyk, Magdalena Kubarek, Maciej Szatkowski

- 9 Graniczność i liminalność w literaturze i kulturze okiem nie tylko orientalisty

Agata Bice

- 17 Utracone czy odnalezione w tłumaczeniu? O przekładach pośrednich literatury japońskiej

Grzegorz Czerwiński

- 31 Rubajaty Dmytra Pawłyczki. Gatunek orientalny na gruncie literatury ukraińskiej

Ewa Drab

- 47 Nawiązania do kultur Azji jako elementy egzotyzujące w literaturze fantasy. Przypadek powieści *Tancerze burzy* Jaya Kristoffa i *Dusza cesarza* Brandona Sandersona

Renata Gadamska-Serafin

- 59 Norwid i Turcja

Sebastian Gadomski

- 89 Granice światów. Teatr arabski wobec migracji i emigracji (2003–2016)

Ewa Górecka

- 99 Przekraczanie granic kultur jako forma samopoznania. O *Wyspie Łzie* Joanny Bator

Marcin Grodzki

- 113 Granice badań nad przeszłością tekstu literackiego. W poszukiwaniu autograficznego tekstu Koranu

Zofia Jakubów

- 123 Pomiędzy pieniędzmi a idealizmem, na granicy epok.
Praca, przedmioty i odpady w prozie Muronga Xuecuna
i Li Shijiang

Daniel Kalinowski

- 137 Zachodnia turystka. Manuelei Gretkowskiej opis Wschodu

Dorota Karwacka-Pastor

- 149 Orient i jego granice w prozie Dino Buzzati

Anna Kołos

- 163 Pierwsze staropolskie wzmianki o Chinach na tle europejskich
sposobów percepcji Dalekiego Wschodu

Kamila Koziół

- 181 Księgi moralności konfucjańskiej gatunkiem literackim
w Korei

Michał Krzyżanowski

- 195 Między fascynacją a strachem. Obraz chińskich dzielnic
w twórczości Thomasa Burke'a i Saxa Rohmera

Magdalena Kubarek

- 209 Meandry wspólnotowego i jednostkowego losu.
Wyznaczanie i przekraczanie granic w prozie Yūsufa
Zaydāna

Ewa Machut-Mendecka

- 223 Iracka proza grozy i absurdu

Roman Marcinkowski

- 235 Z pogranicza przynależności do społeczności Izraela
w świetle wybranych zagadnień *Szeelot utszuwot*

Adrianna Maśko

- 249 O przekraczaniu granic człowieczeństwa. *Frankenstein*
w *Bagdadzie* Aḥmada Sa'dāwīego

Teresa Miązek

- 261 Kobieta z plemienia Khasi. Pogranicza kultury Indii w opowiadaniu Agieja Kaczki *Hili-bon*

Izabela Pakuła

- 279 Przekraczanie literackich granic w powieści Tiziano Terzaniego *Powiedział mi wróżbita. Lądowe podróże po Dalekim Wchodzie*

Agnieszka Paterska-Kubacka

- 291 Na granicy życia i śmierci. Mity o zmartwychwstaniu i przemianie w nieśmiertelnych; środki zapewniające nieśmiertelność

Anna Piwowarska

- 303 Kobieta w męskim świecie. O przekraczaniu granic w autobiograficznym *Hanjungnok* autorstwa damy Hong Hye-gyöng

Małgorzata Sobczyk

- 315 Obraz Obcego w japońskiej literaturze antykatolickiej doby wczesnonowożytnej

Magdalena Maria Ślaska

- 335 Życie na styku kultur. Granice językowe, religijne, kulturowe i społeczne w poezji Yahyi Hassana

Bartosz Wójcik

- 349 Orient Kathariny Zitelmann

Anna Zalewska

- 365 Granice, pogranicze, rogatki. Miejsca spotkania i rozłąki w japońskiej poezji klasycznej (*sakimori no uta*, *azuma uta* i inne)

- 380 **Indeks nazwisk**

Granice badań nad przeszłością tekstu literackiego

W poszukiwaniu autograficznego tekstu Koranu

Marcin Grodzki

Uniwersytet Warszawski

Trwające badania nad najstarszymi manuskryptami koranicznymi pozwalają poszerzyć wiedzę na temat historii świętej księgi islamu jako tekstu literackiego. Daleko jednak jeszcze w koranistyce do rezultatów osiągniętych w siostrzanych studiach biblijnych. Krytyka tekstu jest w islamistyce jednym z przydatnych narzędzi metodologicznych, uzupełniającym wielowiekowe wysiłki muzułmańskich teologów i egzegetów na rzecz zrozumienia i interpretacji koranicznego przesłania. Metoda ta, z sukcesem stosowana w biblistyce, umożliwia podjęcie śledzenia rozwoju tekstualnego Koranu (w tym ewolucji ortografii) w konfrontacji z wariantami tekstu przekazywanymi przez tradycyjną literaturę muzułmańską. Krytyka tekstu rękopisów nowotestamentowych prowadzona na przestrzeni ostatnich trzech stuleci stworzyła podstawę pod krytyczne edycje ksiąg Nowego Testamentu i uniezależnienie się w większym stopniu od interpretacji bazujących na egzegezie tradycji religijnej. Na podobną krytyczną edycję czekamy w studiach nad Koranem. Na razie nie widać jednak nawet bliższych jej perspektyw.

Dzięki najnowszym badaniom nad koranicznymi rękopisami prowadzonymi w ośrodkach badawczych na Zachodzie ustalono ponad wszelką wątpliwość, że – zresztą w zgodności z przekazem tradycji muzułmańskiej – istniały w przeszłości niekanoniczne warianty tekstowe Koranu i nie

wszystkie one uległy zniszczeniu. Przez długi czas w dyskursie naukowym powszechnie twierdzono, że tak zwane kodeksy przed-‘uṭmāńskie lub nie-‘uṭmāńskie (warianty tekstu koranicznego powstałe z prywatnej inicjatywy wiernych do czasu stabilizacji kodeksu na polecenie kalifa ‘Uṭmāna ok. 650–652 roku) zachowały się fragmentarycznie jedynie w postaci cytatów w późniejszej muzułmańskiej literaturze egzegetycznej i okołokoranicznej (komentarzach, traktatach filologicznych, a także w zbiorach hadisów), jednak dowodów źródłowych na to nie było. W ich poszukiwaniu badacze, między innymi Arthur Jeffery (1892–1959), Gotthelf Bergsträber (1886–1933) i Otto Pretzl (1893–1941), gromadzili równolegle w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku (a następnie sam Jeffery do lat pięćdziesiątych) materiały źródłowe niezbędne do rozpoczęcia pracy nad krytyczną rekonstrukcją tekstu koranicznego, z planowanym aparatem krytycznym, obejmującym warianty tekstowe i ortograficzne, przy wykorzystaniu nowoczesnych narzędzi metodologicznych. Głównie w wyniku wojennej zawieruchy projekty te nie zostały ukończone i dopiero kilkanaście lat temu wznowiono prace nad odnalezionym w dziwnych okolicznościach archiwum koranicznym Bergsträbera w ramach niemieckiego projektu Corpus Coranicum kierowanego przez Angelikę Neuwirth. Do tego czasu badania z zastosowaniem krytyki tekstu w połowie XX wieku prowadzone były nie tyle na samych rękopisach Koranu, ile raczej na źródłach pośrednich, w tym literaturze tradycji¹. W międzyczasie, dzięki przypadkowemu odkryciu pokaźnej liczby bardzo starych rękopisów w jemeńskiej Sanie w 1972 roku, poszerzyła się dla badaczy baza źródłowa między innymi właśnie o tę najbardziej interesującą część – warianty tekstowe niekanoniczne.

Obecne wydania Koranu w języku arabskim bazują wyłącznie na dwóch wariantach tekstowych, tak zwanych Ḥaḥṣ ‘an ‘Āṣim (według tradycji przekazanej przez Ḥaḥṣa za ‘Āṣimem, zm. 812) oraz Warṣ ‘an Nāfi’ (według Warṣa za Nāfi’im, zm. 785), pochodzących z rodziny kodeksów ‘uṭmāńskich, z czego ten pierwszy wspólnie zdobył w praktyce mo-

¹ Zob. między innymi przełomowe w swoim czasie badania amerykańskiego historyka Johna Wansbrougha (1928–2002) i brytyjskiego koranisty Johna Burtona (ur. 1929), w duchu krytyki tekstu, podążające śladem podobnych wzorców i doświadczeń studiów nad historią tekstową (w tym paleografią) Nowego Testamentu. Wansbrough (1977) dał nieformalnie początek tak zwanej szkole wansbroughizmu w islamistyce, wykorzystującej metodę badań nowotestamentowych Rudolfa Bultmanna (1979).

nopol na „standardowy” tekst Koranu wśród muzułmanów na całym świecie (prócz kilku zakątków Maghrebu i Sudanu)². Nie jest to jednak edycja krytyczna tekstu w rozumieniu współczesnych norm (czyli oparta na zaświadczeniach najstarszych manuskryptach), lecz jest efektem kolacjonowania tradycji (w tym rękopisów koranicznych, egzegezy, literatury okołokoranicznej) przez dawnych muzułmańskich uczonych. Innymi słowy, powszechnie dziś używany w świecie muzułmańskim tekst Koranu nie został zaczerpnięty z jednego, rzeczywistego rękopisu Koranu, lecz został zrekonstruowany z tradycji odnoszących się do wersji tekstowej Ḥafṣ ‘an ‘Āṣim. Jak pisał przed blisko stu laty Bergsträßer, „Źródłami tego spółgłoskowego tekstu są najwyraźniej nie rękopisy Koranu, lecz literatura o nim. Jest to zatem rekonstrukcja, wynik przepisania zwyczajowego tekstu spółgłoskowego w starym stylu wedle tej [średniowiecznej muzułmańskiej] literatury” (1932: 1–5). Ostatnie zmiany wariantu Ḥafṣ ‘an ‘Āṣim, dość licznie ingerujące w tekst, lecz co prawda nieistotne dla sedna koranicznego przesłania, były jeszcze wprowadzane przez muzułmańskich alimów w latach dwudziestych XX wieku (tak zwana edycja kairska króla Fuada, którą posługuje się dziś zdecydowana większość wyznawców islamu).

Współcześni badacze Koranu są świadomi takiego stanu rzeczy i starają się brać na to poprawkę przy adaptacji metodologii i analizie wyników badań³. Interesujące, że również i sami uczeni muzułmańscy w pierwszych wiekach islamu byli dość liberalni w podejściu do odmiennych wariantów tekstowych i litery Koranu, nie wysuwając twierdzeń o nieomyślności

² Ḥafṣ ‘an ‘Āṣim i Warṣ ‘an Nāfi’ są jedynymi (funkcjonującymi do dzisiaj) spośród 35 wariantów tekstowych kodeksu ‘Uṭmāna istniejących w świecie islamu jeszcze w X wieku. Choć różnice między nimi były już wówczas nieznaczne (wszystkie wywodziły się z tak zwanej redakcji ‘Uṭmāna), działający w Bagdadzie muzułmański uczyony Abū Bakr Ibn Muḡāhid (zm. ok. 935) postanowił ujednoczyć tekst Koranu, opracowując definitywną wersję arabskiego *rasmu* (szkieletu spółgłoskowego tekstu), znaków diakrytycznych i układu samogłoskowego, jednocześnie dopuszczając siedem wariantów recytacyjnych (zwanych w literaturze naukowej arabskim terminem *qirā’āt* lub *riwāyāt*, łacińskim terminem *variae lectiones* i angielskim terminem *variant readings*). Nie wszyscy muzułmańscy uczeni zaakceptowali ograniczenie przez Ibn Muḡāhida liczby wariantów recytacyjnych do siedmiu, dopuszczając ich dalej dziesięć lub nawet czternaście (zob. Nasser 2013).

³ Jak stwierdził jeden ze współczesnych koranistów Keith E. Small, „Mimo iż muzułmanie czują się dumni z wierności przekazu tego tekstu, nie odtwarza on dokładnie tego, co na początku VII wieku pierwotnie uważano za Koran” (2011: 180).

procesu transmisji (Small 2011: 6). Współczesne kolacjonowanie i analiza starych manuskryptów dowodzi racjonalnej elastyczności uczonych w tym względzie we wczesnych wiekach muzułmańskich.

Obecną sytuację w tej dyscyplinie nauk orientalnych trafnie opisał znany rosyjski koranista Efim Rezvan (ur. 1957), stwierdzając:

Jest dzisiaj oczywiste, że faktyczne dzieje stabilizacji tekstu koranicznego zaświadczone we wczesnych manuskryptach różnią się radykalnie od tejże historii przekazywanej przez tradycję muzułmańską. Jedyne analiza rękopisów umożliwi nam rekonstrukcję prawdziwej historii ustanowienia kanonu [Koranu] (2012: 23).

Zachodnia koranistyka, w którą wpisuje się również kulturowo nauka polska, znajduje się więc dopiero na początku drogi, którą przemierzono w biblistyce. W tym kontekście zasadne jest pytanie, jaki tekst można uznać za źródłowy w odniesieniu do Koranu. Biorąc pod uwagę złożoność procesów wytwarzania uświęconych religijnie tekstów w zamierzonych czasach i wzajemne przeplatanie się ustnych i pisemnych konwencji przekazu słowa, kwestia ta nie jest łatwa do rozstrzygnięcia.

Pojęcie tekstu źródłowego w studiach nowotestamentowych ma wiele znaczeń i często nieprecyzyjnych definicji. Powstawanie książki składało się z wielu etapów, a każdy z nich w sposób niezamierzony lub świadomy modyfikował źródło. Kierując się klasyfikacją zaproponowaną w 1999 roku przez Eldona Eppa (1999: 245–281), a następnie rozwiniętą w 2011 roku przez Keitha E. Smalla, można wyróżnić pięć następujących etapów formowania się kanonu, które mogą dotyczyć przesłania proroka Mahometa:

1. Materiały wyjściowe/przedautorskie: źródła ustne lub pisemne, którymi autor się posłużył.
2. Tekst autograficzny: tekst w takiej postaci, w jakiej pozostawił go autor.
3. Tekst autorytatywny: tekst, który osiągnął lokalnie status autorytetu.
4. Tekst kanoniczny: tekst, który osiągnął powszechny status autorytetu.
5. Tekst interpretatywny/pochodny: każde późniejsze zamierzone przeformułowanie tekstu kanonicznego w celach stylistycznych, praktycznych, dogmatycznych.

Klasyfikacja ta może być przydatna do ustalenia, która z powyższych kategorii tekstu odpowiadałaby potrzebom opracowania edycji krytycznej Koranu. Według tradycji muzułmańskiej objawienia recytowane przez proroka Mahometa były zarówno zapisywane (na kamieniu, kościach i skórach zwierzęcych, kawałkach drewna, liściach palmowych itd.), jak i zapamiętywane przez świadków. Za jego życia nie powstała jednak docelowa, kompletna ich edycja (Al-A'zamī 2003: 67–76). Zgodnie z powyższą klasyfikacją owe zapiski i tradycja ustna składałyby się na materiały przedautorskie. One z kolei stanowiłyby poszczególne części składowe kompletnego już tekstu autograficznego (tak zwany kodeks 'Uṭmāna). Już na tym etapie należałoby założyć, że wariantów autograficznych mogło być więcej niż jeden, jeśli wziąć pod uwagę doniesienia tradycji muzułmańskiej i hipotezy orientalistów o istnieniu kodeksów towarzyszy proroka ('Abd Allāha Ibn Maṣūda, Ubayya Ibn Ka'ba, 'Abd Allāha Ibn 'Abbāsa, 'Alego Ibn Abī Ṭāliba, Abū Bakra itd.), z których mogły również rozrosnąć się familie z dalszymi wariantami tekstowymi. Po śmierci Mahometa teksty autograficzne pozostawały w obiegu wśród wiernych, były przez nich recytowane, zapewne kopiowane i niesione w kolejne regiony Bliskiego Wschodu, dokąd docierały wczesne muzułmańskie podboje lat trzydziestych i czterdziestych VII wieku. W różnych zakątkach kalifatu zyskały status tekstów autorytatywnych dla określonych społeczności wiernych. Zapewne różnice między nimi musiały być znaczące, gdyż inaczej kalif 'Uṭmān – jak donosi tradycja religijna islamu – nie zarządziłby na początku lat pięćdziesiątych opracowania tekstu jednolitego, który w ten sposób stał się oficjalnym kanonem (tekst kanoniczny) i wyrugował pozostałe teksty niekanoniczne (kodeksy przed-'uṭmāńskie/nie-'uṭmāńskie). Kodeks 'Uṭmāna miał zostać opracowany na bazie tekstu (zapewne autograficznego) będącego do tego czasu w posiadaniu córki 'Umara Ibn al-Ḥaṭṭāba i jednej z żon Mahometa – Hafsy. Nie wiadomo, na czym polegał trwający około dwóch lat proces redakcji – niewykluczone, że tekst uzupełniono o dodatkowy materiał lub usunięto jego część. Każdy następny wariant kodeksu 'uṭmāńskiego, do którego przez wieki wprowadzano zazwyczaj pomniejsze modyfikacje (znaki diakrytyczne spółgłoskowe i samogłoskowe, inne oznaczenia, a także ingerencje ortograficzne, stylistyczne), można nazwać tekstem interpretatywnym. Autorami takich zabiegów byli świadomie lub nieświadomie skrybowie kopiujący rękopisy, a także między innymi umajjadzki rządca Iraku Al-Ḥaḡḡāḡ Ibn Yūsuf (661–714),

wspomniany Abū Bakr Ibn Muğāhid (zm. 935) i egipska komisja koraniczna króla Fuada (1924) (Grodzki 2017: 30–39).

Przy obecnej bazie źródłowej wydaje się, że usunięcie niekanonicznych wariantów tekstowych przez kalifa ‘Utmāna uniemożliwia dotarcie do tekstów autorytatywnych kodeksów towarzyszy proroka, których obszerne fragmenty znamy z literatury, nie mówiąc już o autograficznym tekście matce. Jedynymi odkrytymi dotąd przykładami tekstów autorytatywnych są wspomniane fragmentarycznie zachowane rękopisy koraniczne z Sany. Zawarte w nich warianty tekstowe mogą być pomocne przy analizie wariantów samego tekstu kanonicznego, umownie nazywanego typem tekstu standardowego, który sam też pochodzi albo z jednego źródła autorytatywnego, albo jest kompilacją większej liczby takich źródeł i tradycji, zarówno pisemnych, jak ustnych. Koraniści Behnam Sadeghi i Mohsen Goudarzi badający palimpsest Ṣanā’ 1⁴, jedyny dotychczas odnaleziony nie-‘utmāński wariant tekstowy Koranu, stawiają kilka hipotez co do genezy literackiej tekstu kanonicznego. Porównując wariant tekstowy Ṣanā’ 1 (wytarty spodni tekst, czyli *scriptio inferior*, szacowany jest przez nich paleograficznie na „prawie na pewno VII wiek” [2012: 8]) z wariantem standardowym oraz wariantami Maṣūda i Ubayya, badacze ci dochodzą do wniosku, że albo typ tekstu ‘Utmāna jest redakcyjną hybrydą, gdyż ma najwięcej elementów wspólnych ze wszystkimi pozostałymi typami, czyli wersją koncyliacyjną, złożoną w całość z poszczególnych sur lub fragmentów tekstów pochodzących z autorytatywnych kodeksów towarzyszy proroka, a więc wobec siebie niezależnych typów tekstu, przy czym przy ich doborze w procesie redakcji kierowano się uzusem powszechniejszym dla danego fragmentu; albo typ standardowy był, podobnie jak kodeksy towarzyszy proroka, również niezależną tradycją tekstową pochodzącą z tego samego pnia – wersji autograficznej proroka. W tym drugim wypadku zgodność wersji standardowej zazwyczaj z którąś z innych wersji (Ṣanā’ 1, Maṣūd, Ubayy) może sugerować, że wersja standardowa jest lepszą reprodukcją autograficznej wersji proroka (Sadeghi i Goudarzi 2012: 21–22). Z kolei – bo i taką hipotezę można rozważyć – jeśli tekstów autograficznych Koranu było więcej niż jeden, oznaczałoby to, że Koran powstał pierwotnie od razu w wielu oryginalnych formach tekstowych, o treściach zarówno rozbieżnych, jak i nakładających się na siebie. Wówczas każdy z powyższych wariantów

⁴ Rękopis oznaczony numerem DAM (Dār al-Maḥtūtāt) 01.27.1 Ṣanā’.

mógł teoretycznie pochodzić z odrębnego źródła autograficznego. Tak daleko nie jesteśmy jednak na razie w stanie sięgnąć.

Rolę w procesie redakcji mogły też odgrywać tradycje ustne. Sadeghi i Goudarzi uważają, że relatywnie mały zakres wariantów tekstów interpretatywnych w rodzinie 'Uṭmāna musi prowadzić do konkluzji, że oddzielenie się drzewa genealogicznego tekstu 'uṭmāńskiego i innych tradycji tekstowych musiało nastąpić nie później niż upowszechnienie się typu tekstu 'uṭmāńskiego (2012: 17–18). Czyli różne warianty tekstowe hipotetycznego tekstu autograficznego (lub tekstów autograficznych) powstawały tylko przed datą redakcji kodeksu 'Uṭmāna. Jednak Sadeghi i Goudarzi nie tłumaczą, dlaczego w takim razie – skoro równoległe, „konkurencyjne” warianty, być może należące do towarzyszy proroka, co może sugerować sama tradycja muzułmańska, miały różnić się tak nieznacznie od oficjalnie zatwierdzonej wersji tekstu – zostały tak skrętnie usunięte na rozkaz kalifa. Sadeghi i Goudarzi postulują ponadto, że od połowy VII wieku standardowy tekst 'uṭmāński – raz spisany – nie ewoluował już dalej ani w tradycji pisemnej, ani ustnej, a marginalne warianty tekstowe wywodzące się z kodeksu 'Uṭmāna (teksty interpretatywne) są wynikiem niedoskonałości sztuki kopiowania kolejnych pokoleń manuskryptów tego samego typu tekstu bądź ich omówień w późniejszej literaturze okołokoranicznej. Jest to stanowisko zgodne z tradycją muzułmańską, uznającą, że inne typy tekstu mogły istnieć tylko przed 'Uṭmānem, a nie po nim. Dla kontrastu warto przypomnieć tezę Johna Wansbrougha z lat siedemdziesiątych XX wieku postulującą równoległość ewolucji tradycji pisemnej i ustnej tekstu Koranu przez bardzo długi czas. Nawet jeśli zakładać wstępną stabilizację tekstu za kalifatu 'Uṭmāna, to między datą stabilizacji a datą kanonizacji mogły według Wansbrougha upłynąć nawet dwa wieki (1977: 48, 49, 85, 101, 225–226). W tym czasie tekst cały czas „pracował” (żeby użyć języka dendrologicznego), ulegając wpływom tradycji ustnych, uzusowi kultowemu (w tym recytacji), innym pisemnym wariantom interpretatywnym, a także zapewne pozostałym czynnikom religijnym, społecznym, politycznym. W teorii Wansbrougha historia literacka tekstu Koranu nie mogła różnić się od dziejów redakcyjnych ksiąg kanonicznych Biblii hebrajskiej, „krzepnąć” przez wiele dziesięcioleci, przybierając kształt i postać coraz bliższą niesprecyzowanemu ideałowi teologicznemu.

Współcześnie, uaktualniając rozważania Wansbrougha, brytyjski kora-nista Keith E. Small stawia tezę, że „[...] Koran mógł powstać w większej

liczbie oryginałów, przy czym każdy taki tekst jednocześnie różnił się [częściowo] od innych, jak i [częściowo] pokrywał z nimi treścią” (2011: 163). Tradycje ustne recytacji objawień Mahometa, jak i tradycje pisemne współistniały ze sobą w czasie, wzajemnie na siebie oddziaływały, ograniczały i ukierunkowywały swój wzajemny rozwój, ulegając nieustannie czynnikom politycznym, dogmatycznym i społecznym (Small 2011: 166). W ten sposób tekst Koranu (już w standardzie ‘Uṭmāna) stopniowo się krystalizował, a proces ten trwał od pierwszej połowy VII wieku do końca X wieku. Z badań Smalla wynika też, że tekst Koranu ustabilizował się w kształcie swego obecnego *rasmu* (szkieletu spółgłoskowego bez diakrytyki spółgłoskowej ani samogłoskowej) i treści do końca epoki Umajjadów, jednak chronologicznie później niż lata panowania ‘Uṭmāna⁵. Natomiast jeśli uwzględnić dokładną wokalizację tekstu, kodyfikacja Koranu zyskała swą finalną formę dopiero pod koniec dynastii Abbasydów.

Biorąc pod uwagę skąpość bazy źródłowej, co jest już chyba standardem w studiach nad Koranem i okresem narodzin islamu, tu również pojawia się sporo sprzecznych hipotez i domysłów. Czyżby dążenie do ustalenia krytycznej edycji tekstu koranicznego, a więc odtworzenia hipotetycznej wersji autograficznej, było w tej dziedzinie wysiłkiem daremnym? Na obecnym etapie ważnym krokiem naprzód jest kolacjonowanie najstarszych dostępnych tekstów autorytatywnych i interpretatywnych: manuskryptów, ich tradycji rękopiśmiennych i literackich, a także inskrypcji, co w ostatnim czasie nabiera tempa. Może to wnieść nowe odpowiedzi najpierw w odniesieniu do procesów redakcyjnych, jakim podlegał sam tekst standardowy i wywodzące się z niego warianty pochodne, które tworzą już bardziej wymierną podstawę źródłową. Na obecnym etapie nie sposób uwiarygodnić lub zakwestionować zarówno przekazu tradycji muzułmańskiej, jak i nieortodoksyjnych wizji genezy Koranu, dalekich od religijnej apologetyki. Koran jako tekst literacki ma w każdym razie

⁵ Bazując na doświadczeniach z badań nowotestamentowych, Keith E. Small zajął się analizą wariantów tekstowych wybranych wersów (35–41 sury 14) i porównał tekst z 22 rękopisów koranicznych (w tym 19 najstarszych, najbardziej znanych, najbardziej reprezentatywnych, datowanych na pierwsze cztery wieki islamu, oraz trzech egzemplarzy Koranu z ostatnich dwóch stuleci). Jego analiza obejmuje między innymi zestawienie wariantów ortograficznych, nieumyślnych błędów kopistów, wariantów znaków diakrytycznych i konstrukcji gramatycznych, wariantów *rasmu*, wariantów podziału wersów, umyślnych ingerencji i korekt skrybów.

przeszłość, którą można badać i studiować, a która na razie pozostaje zagadką ze zbyt wieloma niewiadomymi.

Bibliografia

- AL-A'ZAMĪ, Muḥammad Muṣṭafā (2003). *The History of The Qur'anic Text: From Revelation to Compilation: A Comparative Study with the Old and New Testaments*. Leicester: UK Islamic Academy.
- BERGSTRÄßER, Gotthelf (1932). „Koranleser in Kairo”. *Der Islam* 20: 1–42.
- BOTHMER, Hans-Caspar Graf von (1999). „Die Anfänge der Koranschreibung: Kodikologische und kunsthistorische Beobachtungen an den Koranfragmenten in Sanaa”. *Magazin Forschung* 1: 40–46.
- BURTON, John (1979). *The Collection of The Qur'ān*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CRONE, Patricia (1994). „Two Legal Problems Bearing on the Early History of the Qur'ān”. *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 18: 1–37.
- EPP, Eldon J. (1999). „The Multivalence of the Term *Original Text* in New Testament Textual Criticism”. *Harvard Theological Review* 92: 245–281.
- FEDÉLI, Alba (2007). „Early Evidences of Variant Readings in Qur'ānic Manuscripts”. W: *Die dunklen Anfänge: Neue Forschungen zur Entstehung und frühen Geschichte des Islam*. Hrsg. Karl-Heinz OHLIG, Gerd-Rüdiger PUIN. Berlin: Verlag Hans Schiler.
- FEDÉLI, Alba (2008). „I Manoscritti di Sanaa: Fogli Sparsi che Diventano Corani”. *Quaderni di Acme* 101: 25–48.
- GRODZKI, Marcin (2017). *Panteon sceptyków. Przegląd współczesnych teorii naukowych poświęconych genezie islamu*. Warszawa: Katedra Arabistyki i Islamistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- MODARRESSI, Hossein (1993). „Early Debates on the Integrity of the Qur'ān: A Brief Survey”. *Studia Islamica* 77: 5–39.
- MOTZKI, Harald (2001). „The Collection of the Qur'ān: A Reconsideration of Western Views in Light of Recent Methodological Developments”. *Der Islam* 78: 1–34.
- NASSER, Shady Hekmat (2013). *The Transmission of the Variant Readings of the Qur'ān. The Problem of Tawātur and the Emergence of Shawādh*. Leiden–Boston: Brill.
- NOSÉDA, Sergio (2003). „La Mia Visita a Sanaa e il Corano Palinese”. *Istituto Lombardo Rendiconti* 137: 43–60.
- PRÉMARE, Alfred-Louis de (2002). *Les fondations de l'islam: Entre écriture et histoire*. Paris: Le Seuil.

- PUIN, Gerd-Rüdiger (1996). „Observations on Early Qurʾān Manuscripts in Ṣanʿāʾ”. W: *The Qurʾān as Text*. Ed. Stefan WILD. Leiden–New York: Brill.
- PUIN, Gerd-Rüdiger (2008). „Die Utopie einer kritischen Koranedition”. W: *Schlaglichter: Die beiden ersten islamischen Jahrhunderte*. Hrsg. Markus GROSS, Karl-Heinz OHLIG. Berlin: Hans Schiler: 516–571.
- REZVAN, Efim A. (2012). *The Qurʾān and Its World: VI. Emergence of the Canon: The Struggle for Uniformity*. Sankt-Petersburg: Museum of Anthropology and Ethnography of the Russian Academy of Sciences.
- SADEGHI, Behnam (2008). „The Traveling Tradition Test: A Method for Dating Traditions”. *Der Islam* 85: 203–242.
- SADEGHI, Behnam, Bergmann, Uwe (2010). „The Codex of a Companion of the Prophet and the Qurʾān of the Prophet”. *Arabica* 57: 343–436.
- SADEGHI, Behnam, GOUDARZI, Mohsen (2012). „Ṣanʿāʾ ʾI and the Origins of the Qurʾān”. *Der Islam* 87: 1–129.
- SADEGHI, Behnam (2013). „Criteria for Emending the Text of the Qurʾān”. W: *Law and Tradition in Classical Islamic Thought*. Ed. Michael COOK i in., New York: Palgrave Macmillan.
- SMALL, Keith E. (2011). *Textual Criticism and Qurʾān Manuscripts*. Lanham: Lexington Books.
- STEFANIDIS, Emmanuelle (2008). „The Qurʾān Made Linear: A Study of the Geschichte des Qorans’ Chronological Reordering”. *Journal of Qurʾānic Studies* 10: 1–22.
- The Qurʾān in Context. Historical and Literary Investigations into the Qurʾānic Milieu* (2011). Ed. Angelika NEUWIRTH, Nicholas SINAI, Michael MARX. Leiden–Boston: Brill.
- WANSBROUGH, John (1977). *Qurānic Studies. Sources and Methods of Scriptural Interpretation*. Oxford: Oxford University Press.